

ISSN 0350-185x, LXVII (2011), p. (109–119)

УДК: 811.163.41'373:811.112.2'373

ID 184771340

РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српски језик

О ЗНАЧЕЊУ ПРИДЕВА КАО УСЛОВУ И ПОСЛЕДИЦИ ЊИХОВЕ ЛЕКСИЧКЕ СПОЈИВОСТИ

У раду се полази од теоријског становишта да је значење лексеме услов и последица њене лексичке спојивости. Циљ рада је анализа деловања ова два фактора. Уобичајени контекст у којем се лексеме употребљавају може јаче или слабије утицати на њихово значење, чак и када се користе самостално. У раду се доказује да контекст слабије утиче на фреквентне лексеме и не оставља трајне последице на њихово значење, а да јаче утиче на нефреквентне лексеме и да оставља трајнији утицај на њихов семантички садржај. Трајн(иј)и утицај огледа се у могућности деловања контекста на значење лексеме и онда када се она употребљава самостално. Показује се како чак и у два језика у даљем степену сродности (српском и немачком) најчешће асоцијације на нефреквентне придеве представљају именице са којима се они често употребљавају, што значи да синтагме које се често користе врше утицај и независно од контекста. Чак се и у лексикографским дефиницијама нефреквентних придева запажа деловање најчешћих колокација у које ступају те нефреквентне лексеме. С друге стране, најчешће вербалне асоцијације српских и немачких испитаника на изузетно фреквентне придеве никада нису именице с којима они граде синтагме, већ њихови антоними, што значи да контекст не врши утицај на значење ових придева када се употребе независно од контекста. Закључује се да значење лексеме јесте услов и последица колокабилности, али да је утицај колокације на значење лексема јачи уколико је лексема мање фреквентна.

Кључне речи: лексичко значење, лексичка спојивост, колокација, вербалне асоцијације, фреквенција, придеви.

Утицај најближег лексичког окружења на значење лексема незаобилазно је питање семантичких истраживања. У савременој се-

* rajnad@yahoo.com

мантици углавном су превазиђена два екстремна схватања о односу између најближег контекста (колокације) и лексичког значења. Без намере да детаљно разрађујемо ово питање и проучавамо његов историјат, подсетићемо само да по првом таквом схватању, чији су представници, рецимо, Џ. Фирт (1957), С. Улман (1962) и М. А. К. Халидеј (1976), значења лексеме стварају се у колокацијама у које она ступа. Због тога што се употребљавају у одређеном лексичком окружењу, лексеме поседују одређена значења. Према Џ. Фирту (1957: 196), „једно од значења речи *night* (ноћ) јесте њена колокабилност са *dark* (мрачан, ѿаман), а речи *dark* наравно колокација са *night*.“ Дакле, не само што се значење једног колоката може успешно описати једино помоћу другог колоката, већ се значење, према Фирту, чак изједначава са колокабилношћу. У српској лингвистици велику пажњу овом питању посветио је Б. Хлебец (2007: 69–95; 2008), који је осмислио колокацијску методу семантичке анализе.

Према другом схватању, чији су представници, на пример, Џ. Кац и М. Постал (1967), значење лексеме представља услов њене колокабилности. Од њеног значења зависе колокације у које она може ступити. Да би ово показао, Џ. Лајонс (1979: 307) наводи примере непостојећих синтагми *male lioness* (мушка лавица) и *female lioness* (женска лавица). Инкомпатибилност лексема у овим синтагмама објашњава се тиме што лексема *лавица* садржи сему женског пола, па је семантички садржај придева *женски* редундантан, а придева *мушки* опречан у односу на значење лексеме *лавица*.

Ова схватања помирена су трећим приступом, чији су представници Џ. Лајонс, Ф. Р. Палмер и већина савремених семантичара, по којима је лексичко значење и услов и последица њихове лексичке спојивости. Тако, Џ. Лајонс (1979: 265) констатује да не треба ићи из једне крајности, тврдећи да су колокације неке лексеме одређене њеним значењем, у другу крајност, свдећи значење неке речи само на скуп колокација у које она ступа.¹

Подржавајући умерено схватање које се заснива на међуутицају лексичког значења и контекста у којем се лексема употребљава, покушаћемо да одговоримо на низ питања о природи овог прожимања. Да ли је могуће да контекст утиче на значење неких лексема у мањој, а неких у већој мери? Ако је тако, од чега то зависи? Даље:

¹ Језгровит приказ ових схватања наводи Љ. Готштајн (1986: 5–12), која примећује да су се она низала хронолошки и да је прво најконзервативније, јер не полази од значења, већ од употребе, а треће најобјективније.

које то колокације остављају трајне последице на значење лексема и од чега то зависи? Неке лексеме ступају у велики број колокација, а неке у ограничени број. Од чега то зависи и да ли лексема која може ступити у ограничени број колокација трпи већи утицај лексичког окружења од оне која се употребљава уз много других лексема?

Бар делимичне одговоре на наведена питања, као и инспирацију и полазиште за ово истраживање, пронашли смо у неким правилностима уоченим у вербалним асоцијацијама српских и немачких студената у истраживању спроведеном 2009. и 2010. године. Српски испитаници су студенти Филолошког факултета Београдског универзитета, чији је матерњи језик српски, а немачки испитаници су студенти Хумболтовог универзитета у Берлину, чији је матерњи језик немачки. У обе групе било је по седамдесет пет студената. Српски студенти студирају српски језик и књижевност, а међу немачким студентима било је доста оних који студирају јужнословенске језике, али и неке друге дисциплине. Испитаници су добили анкету у којој се налази двадесет лексема. Немачки студенти попуњавали су анкету на немачком језику, а српски студенти – на српском.² Од испитаника је тражено да, без много размишљања, попуне анкету тако што ће на сваку од задатих лексема написати прву лексему која им падне на памет.³

За потребе овог истраживања узели смо у обзир вербалне асоцијације српских и немачких испитаника на осам придева којима се исказују људске особине: *џлуџ* (*dumm*), *леџ* (*schon*), *добар* (*gut*), *сџар* (*alt*), *моћан* (*machtig*), *сџроџ* (*streng*), *веран* (*treu*) и *срећан* (*glücklich*). За сваки придев прикупљено је по седамдесет пет асоцијација, а овде ће се навести првих пет најфреквентнијих:

срп. ГЛУП – човек, паметан, дечко, ноћ, јадан;

нем. DUMM – blöd (туп), bescheuert (ограничен), schlau (лукав), klug (паметан), Paris Hilton (Парис Хилтон);

² За превођење анкете са српског на немачки језик захвалност дугујемо Јелени Арсић са Катедре за германистику Филолошког факултета у Београду, а за превођење асоцијација немачких студената са немачког на српски језик захваљујемо Зорану Шикањи, докторанду Филолошког факултета у Београду.

³ Подаци добијени у овој анкети користе се за различита лингвокултуролошка и семантичка истраживања. У штампи је истраживање етнокултурних стереотипа Срба и Немаца (Драгићевећ 2010а). Та истраживања се раде у оквиру пројекта *Утицај немачке и српске културе на језик Срба и Немаца*, под покровитељством Немачке фондације за науку (Deutsche Forschungsgemeinschaft) и Хумболтовог универзитета у Берлину.

срп. ЛЕП – дечко, ружан, цвет, дан, младић;
нем. SCHON –hässlich (ружан), hübsch (згодан), Frau (жена), Mädchen (девојка), net (љубазан);

срп. ДОБАР – човек, лош, дан, драг, пријатељ;
нем. GUT – schlecht (лош), böse (зао), besser (бољи), toll (одличан), schön (леп);
срп. СТАР – деда, млад, Библија, боре, немоћан;
нем. ALT – jung (млад), Oma (баба), neu (нов), Großeltern (баба и деда), Stimme (глас);

срп. МОЋАН – новац, јак, богат, Мишковић, политичар;
нем. MACHTIG – König (краљ), groß (велик), stark (јак), Macht (моћ), USA (САД);
срп. СТРОГ – професор, отац, опасан, намргођен, намрштен;
нем. STRENG – Lehrer (наставник), böse (зао), locker (опуштен), Disziplin (дисциплина), Eltern (родитељи);

срп. ВЕРАН – пас, дечко, друг, муж, неверан;
нем. TREU – Ehe (брак), Hund (пас), Liebe (љубав), untreu (неверан), Beziehung (однос);

срп. СРЕЋАН – насмејан, љубав, осмех, тужан, човек;
нем. GLÜCKLICH – froh (радостан), zufrieden (задовољан), Liebe (љубав), fröhlich (весео), Sonne (сунце).

Анализу пет најфреквентнијих асоцијација на наведене стимулусе пратила су одређена очекивања. Прво. У досадашњим истраживањима утврђено је да лексеме које имају антониме садрже управо њих међу својим најучесталијим асоцијацијама (исп., нпр., Рајбле 1981, Драгићевић 2010). Ово врло очигледно потврђују и асоцијативна поља у *Асоцијативном речнику српскога језика*. Друго. Према Т. Анштат (2006), антоними у асоцијативном пољу одликују стимулусе пре свега германских језика, а у знатно мањој мери стимулусе словенских језика. Ова ауторка поредила је вербалне асоцијације немачких, енглеских, руских и пољских испитаника и запазила да међу асоцијацијама немачких и енглеских испитаника заиста има много антонима, али да у одговорима пољских и руских испитаника преовлађују синтагматске асоцијације. Према мишљењу Т. Анштат, један од узрока за ту појаву лежи у чињеници да словенски језици имају флексију и да богата морфологија утиче на значајан број синтагматских одговора.

Ако су наведене две полазне основе тачне и ако се узме у обзир да сви придеви-стимулуси које истражујемо поседују антониме, очекивало би се да ће основна разлика у асоцијацијама српских и

немачких испитаника бити у томе што ће немачки испитаници најчешће одговарати антонимима, а српски испитаници синтагматским асоцијацијама.

Одговори испитаника указују, међутим, на чињеницу да тип добијених асоцијација не зависи толико од језика, колико од придева-стимулуса. Наиме, у оба језика, један од два најфреквентнија одговора на придеве *īluy* (*dumm*), *ley* (*schon*), *gobar* (*gut*) и *sīar* (*alt*) представља њихов антоним. Лексеме *моћан* (*machtig*), *сīпроі* (*streng*), *веран* (*treu*) и *срећан* (*glücklich*) такође поседују антониме, али, у оба језика, најучесталији одговор на ове придеве представља нека синтагматска асоцијација. Код неких од њих, уопште нема антонима међу првих пет најфреквентнијих асоцијација, а код неких он заузима тек четврто или пето место (нпр. на придев *веран* у српском, односно *treu* у немачком, и *срећан* у српском језику).

Распоред асоцијација у испитиваним асоцијативним пољима у некој мери ипак потврђује налаз Тање Анштат (2006) да су у словенским језицима чешће синтагматске асоцијације од парадигматских, јер је најфреквентнија асоцијација на све испитане придеве у српском језику редовно синтагматске природе, тј. обавезно је то именица, али за четири испитана придева (*īluy*, *ley*, *gobar*, *sīar*) на високом другом месту је антоним, а за преостала четири придева (*моћан*, *сīпроі*, *веран*, *срећан*) антоним се не појављује међу најфреквентнијим асоцијацијама.⁴ У немачком језику, како је већ речено, за прва наведена четири придева најфреквентнија асоцијација је парадигматске природе и представља антоним датог придева, а за преостала четири придева најфреквентније асоцијације су синтагматске, баш као у српском језику. Дакле, поседовање флексије у српском језику заиста утиче на укупно већи број синтагматских асоцијација на задате стимулусе у српском језику, али тај фактор није једини од значаја. Са правилом које је открила Т. Анштат укршта се још нека законитост асоцијативног повезивања, која мора бити изазвана семантиком и употребом датих придева.

Показало се да је та законитост у вези са фреквенцијом испитиваних придева. Наиме, четири придева на која су српски и немачки

⁴ У *Асоцијативном речнику српскога језика* резултати су релевантнији, јер је прикупљено по 800 асоцијација на сваки стимулус. Још убедљивије се приказује наведено запажање, јер су антоними најфреквентније асоцијације на придеве *īluy*, *ley*, *gobar* и *sīar* и по правилу то нису за придеве *моћан*, *сīпроі*, *веран* и *срећан*.

испитаници најчешће одговорили антонимом представљају изузетно фреквентне придеве. Изузетак је само придев *ілуї*. Преостала четири придева на које су и српски и немачки испитаници најчешће одговарали синтагматском асоцијацијом не представљају фреквентне придеве ни у српском ни у немачком језику. Ево и статистичких података: према *Фреквенцијском речнику* Ђорђа Костића, придеви *добар* и *сїар* спадају у десет најфреквентнијих придева у српском језику⁵, а овако су, према фреквенцији у том речнику, распоређени остали: *добар* 2045, *сїар* 1961, *леї* 1106, *срећан* 358, *веран* 190, *моћан* 127, *сїрої* 105 и *ілуї* 37.

Закључујемо да су антоними најучесталије асоцијације на најфреквентније придеве у српском и немачком језику (независно од чињенице да ти језици припадају различитим групама индоевропских језика и да их одликује другачија морфолошка структура). Истовремено, најчешће реакције у оба језика на придеве са ниском фреквенцијом јесу именице.

Зашто је то тако? Вербалне асоцијације на задате стимулусе само су одраз семантичких својстава задатих придева и њихових семантичких односа са другим лексемама. Лексеме које су фреквентне у неком језику обично имају способност ступања у колокације са великим бројем других лексема. Претпостављамо да постоји узајамна зависност између фреквенције лексеме и њених колокационих способности – што је лексема фреквентнија, она ступа у контакт са већим бројем других лексема и обрнуто: што је лексема способнија да ступи у контакт са већим бројем лексема – она се чешће употребљава. Семантика такве лексеме је широка, разуђена, усмерава се контекстом, али он на њу не оставља трајне последице. О трајним последицама може се говорити онда када лексеме из уобичајеног лексичког окружења остављају утицај на испитивану лексему чак и онда када се она употребљава самостално. Конкретније: леп, добар или стар може бити предмет, човек, догађај итд. Значење ових придева обликоваће се у контексту, међутим, независно од контекста, ти придеви неће трпети утицај именица уз које се обично користе. Вербалне асоцијације на те придеве у виду антонима, а не у виду именице, управо су последица те чињенице. Да именице које се користе уз испитиване придеве имају трајнији утицај на њихово значење, говорници би их морали фреквентно асоцијативно повезивати

⁵ Овај податак потврђује и *Фреквенцијски речник савременог српског језика* Смиљке и Драгољуба Васића (исп. Васић 2004).

са тим придевима. Још ако се има у виду да исту законитост примећујемо у два несродна језика, она мора имати упориште у стварним односима међу лексемама.

Управо супротно стоје ствари са нефреквентним лексемама. Нефреквентна лексема обично нема способност ступања у велики број колокација. И обрнуто: што је лексема мање способна да ступи у контакт са већим бројем других лексема, она је мање фреквентна. Нижа фреквенција и смањене колокационе способности као резултат дају сужену, усмеренију семантику такве лексеме. Уобичајено лексичко окружење на њу оставља трајне последице, а то значи да утиче на њено значење и онда када се лексема употребљава самостално. Тај снажан утицај на лексему чак и када се она употребљава независно од контекста показују вербалне асоцијације. На пример: толико је јако семантичко зрачење именице *йас* на придев *веран* (уз који се она често употребљава) да је и српским и немачким говорницима једна од најфреквентнијих асоцијација на придев *веран* управо именица *йас*.

Снажан семантички утицај именица које се често везују за нефреквентне придеве огледа се чак и у речничким дефиницијама примарних значења таквих придева. Тако се, на пример, примарно значење придева *моћан* у *Речнику српскога језика* овако дефинише: *који йоседује велику војну, йолийичку, економску и др. моћ, силу, власи*. Иако се моћ може манифестовати у свим сферама живота, лексикографи су дефинисали придев *моћан* имајући у виду прототипичне сфере живота у којима се моћ испољава, а то су политика, војска, економија. Та прототипичност сфере живота или ситуације у којој се нека особина испољава одређује се кроз узајамно дејство језика и стварности: зато што се у некој ситуацији или сфери живота често испољава нека особина, зато се и придев којим се исказује та особина често употребљава уз именицу којом се исказује дата ситуација или њени носиоци. И обрнуто: због тога што се у језику често појављују одређене синтагме у којима се одређена особина приписује некој ситуацији или њеним учесницима, говорници интензивније асоцијативно повезују неку особину са одређеним ситуацијама и њеним носиоцима. Тако се, захваљујући језичко-стварносној вези, моћ везује за политику, економију, војску, а то се, како смо видели, одражава и на дефиниције у описним речницима и на вербалне асоцијације. Због тога је за српске испитанике честа асоцијација на придев *моћан* – *Мишковић* или *йолийичар*, а за немачке испитанике – *краљ* и *Сједињене Америчке Државе*.

Слично важи и за друге придеве из ове групе нефреквентних придева. У *Речнику српскога језика*, примарно значење придева *веран* такође се везује за прототипичну ситуацију и њеног носиоца, и гласи: *поштојан у пријатељству, одан, привржен*. Везивање верности за пријатељство показује се и кроз вербалне асоцијације, па су и српски и немачки испитаници на овај придев одговарали именицом *џас* или неким другим именицама које указују на брак, љубавну везу или пријатељство. Слично важи и за придев *сирој*, који се и у речничким дефиницијама и примерима, али и у вербалним асоцијацијама везује за подучавање, родитељство, суђење, односно за наставника, оца, судију.

ЗАКЉУЧАК. На почетку рада изнесено је данас општеприхваћено становиште да значење лексеме представља истовремено и услов и последицу њене колокабилности (тј. лексичке спојивости). Другим речима, лексема гради колокацију уносећи у њу свој семантички садржај, али и сама колокација има способност утицаја на значење лексема које је сачињавају. Овај закључак отвара нова питања, а једно од кључних је да ли је јачина семантичког деловања колокације на значење лексема увек иста и ако није, а вероватно није, од чега то зависи? Могући одговор на ово питање или бар правац којим треба ићи да би се одговорило на њега понудиле су најфреквентније асоцијације српских и немачких испитаника на осам придева у српском односно немачком језику у описаној асоцијативној анкети. Испоставило се да на придеве високе фреквенције и српски и немачки испитаници најчешће одговарају парадигматском асоцијацијом, прецизније – антонимом (*гобар – лош, сјајар – млад*), док на придеве ниске фреквенције најчешће одговарају синтагматском асоцијацијом, прецизније – именицом која именује појам који се, у прототипичном случају, квалификује датим придевима (*сирој – професор, веран – џас*). Сматрамо да овакав распоред вербалних асоцијација није случајан и да одражава семантичка својства задатих придева-стимулуса.

Колокација врши приметно јачи семантички утицај на значење нефреквентних лексема. Последице тог утицаја уочљиве су чак и онда када се лексема употреби независно од контекста. Такво стање ствари потврђују и асоцијације на нефреквентне лексеме које су синтагматске управо због снажног утицаја најчешћих колокација у које дата нефреквентна лексема ступа и због тога што се тај утицај шири и изван сфере употребе језика у сферу асоцијација говорника. Показали смо у раду да је тај снажан утицај колокације на значење

нефреквентних лексема видљив и у речничким дефиницијама, у којима се, неретко, лексема дефинише доводећи се у везу са другим лексемама с којима се она често повезује у језичкој употреби. С друге стране, фреквентне лексеме обично ступају у мноштво колокација и често поседују врло неодређену и широку семантику коју употреба у колокацији уобличава, али тај утицај важи само за дати контекст и не оставља трајније последице на значење таквих лексема. Независно од контекста утицај колокације не постоји и због тога говорници асоцијативно не повезују фреквентне лексеме са онима с којима оне могу градити колокацију, већ се асоцијације пребацују на парадигматски план – пре свега на антониме. Чињеницу да асоцијације приказују реалну слику коју, свакако, треба узети у обзир у доношењу закључака потврђује то што оне дају исте резултате у два несродна језика од којих је један германски (немачки), а други словенски (српски).

Дакле, колокација, очигледно, уобличава значење лексема из којих се састоји, али не увек у истој мери. Знатно јачи семантички утицај колокација врши на нефреквентне лексеме, него на фреквентне. Остаје да се испита који још фактори, осим фреквенције лексема, утичу на деловање лексичког споја на јединице из којих су настале.

Цитирана литература

- АНШТАТ 2006: Tanja Anstatt, „Wer ‘dunkel’ hört, muss nicht ‘hell’ sagen: Wortassoziationen in slavischen und germanischen Sprachen“, in: D. Weiss (ed.), *Slavistische Linguistik* 2006.
- ВАСИЋ 2004: Смиљка Васић и Драгољуб Васић, *Фреквенцијски речник савременог српског језика*, полазне основе новије српске прозе, Београд: Институт за педагошка истраживања.
- ГОТШТАЈН 1986: Љиљана Готштајн, *Синонимија у колокацијама*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.
- ДРАГИЋЕВИЋ 2007: Рајна Драгићевић, *Лексиколоија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- ДРАГИЋЕВИЋ 2010: Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- ДРАГИЋЕВИЋ 2010а: Рајна Драгићевић, „Лингвокултуролошка упоредна истраживања етнокултурних стереотипа“, *Анали Филолошког факултета* 22, Београд, 201–214.

- КАЦИ ПОСТАЛ 1967: J. J. Katz and P. M. Postal, *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*, Cambridge, Mass: MIT Press.
- КОСТИЋ 1999: Ђорђе Костић, *Фреквенцијски речник савременој српској језика*, Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора и Лабораторија за експерименталну психологију.
- ЛАЈОНС 1979: J. Lyons, *Semantics*, vol. I, Cambridge: Cambridge University Press.
- ПИПЕР и др. 2005: Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српској језика*, Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду.
- РАЈБЛЕ 1981: W. Raible, „Von der Allgegenwart des Gegensinns“, *Zeitschrift für Romanische Philologie* 97, 1–40.
- РСЈ: *Речник српској језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.
- УЛМАН 1962: Stephen Ullmann, *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*, Oxford: Blackwell.
- ФИРТ 1957: J. R. Firth, *Papers in Linguistics 1934–1951*, London: Oxford University Press.
- ХАЛИДЕЈ 1976: M. A. K. Halliday, *System and Function in Language*, Selected Papers, ed. by G. R. Kress, London: Oxford University Press.
- ХЛЕБЕЦ 2007: Boris Hlebec, *English Semantics*, Beograd: Čigoja štampa.
- ХЛЕБЕЦ 2008: Борис Хлебџ, „Колокацијска метода семантичке анализе“, у: *Семантичка истраживања српској језика*, уредници: Милорад Радовановић и Предраг Пипер, Београд: Српска академија наука и уметности, 65–81.

Summary

Rajna Dragićević

ON MEANING OF ADJECTIVES AS A CAUSE AND CONSEQUENCE OF THEIR COLLOCABILITIES

This paper explores a theoretical point of view that the collocability is determined by the meaning of a lexeme and also represents its consequence. Our main goal is to show that these two factors may contribute with different intensity, and that context may have greater or lesser effect on the meaning of a lexeme. The analysis proves that the context has a lesser effect on more frequent lexemes and does not have a permanent effect on their meaning, but on the other hand, context has a greater effect on infrequent lexemes and has a greater effect on their semantic content. This even applies in a case of a lexeme

used separately. Even analysis of two unrelated languages (Serbian and German) shows that the most frequent associations on infrequent adjectives are the nouns frequently used with them, which means that frequently used collocations produce an effect on them even out of context. Furthermore, there are examples in lexicography that infrequent adjectives are defined by collocations peculiar for infrequent lexemes. On the other hand, the most frequent verbal associations of Serbian and German respondents on very frequent adjectives are not the nouns usually found in their collocations, but their antonyms, thus it is possible to conclude that the context has no any effect. The conclusion is that collocability is determined by the meaning of a lexeme and it also represents its consequence, and at the same time the collocation effect on a lexeme is greater if the lexeme is less frequent.